

Кыргыздардын байыркы ишенимдери
(Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде)

Мурзакметов Абдымиталип Камытович*

Аннотация

Эски элдик ишенимдер убакыттын өтүүсү менен жок болуп кетет, бирок алар адамдын ички дүйнөсүндө жашай берет. Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын негизинде кыргыздардын байыркы ишенимдери анализденет.

Ачык сөздөр: Айтматов, кыргыздар, байыркы ишенимдер.

Archaic Beliefs of the Kyrgyz
(based on the works of Ch. Aitmatov)

Annotation

Ancient folk beliefs do not disappear with time, they continue to live in the depths of a person's soul. This article analyzes archaic beliefs of Kyrgyz people in the works of Chingiz Aitmatov.

Key words: Aitmatov, Kyrgyz people, archaic beliefs.

Кыргыздардын Борбордук Азиядагы эң байыркы калктардын бири экендиги бүгүнкү күндө далилдөөнү талап кылбайт. Кыргыздардын эл катары калыптануусунда көптөгөн элдер менен уруулардын катышып, өз салымдарын кошушкандыгы белгилүү. Мындай татаал жана узакка созулган процессте маданияттардын да аралашуусу жүргөндүгүн эске алсак, кыргыздардын руханий турмушунда диндин көптөгөн баштапкы формаларынын, андан улам көөнө ишенимдердин жашап келишин да мыйзам ченемдүү көрүнүш катары карасак болот.

Ырас, ал байыркы доорлордон мурас калган көөнө ишенимдер биздин мезгилге чейин эч өзгөрүүсүз келип жетти деп айтуунун өзү

* Тарых илимдеринин кандидаты, ОшМУнун доценти.

жаңылыштык болоор эле. Белгилүү окумуштуу-тилчи, академик Б.О. Орузбаева туура белгилегендей, көөнө синкреттик диндер менен ишенимдердин айрым издери, көп учурларда ишенимдин өзү эмес, алардын аталыштары, терминология гана сакталып, өз кезегинде алар да кыйла өзгөрүүгө учурашкан. Алардын айрымдары баштапкы берген түшүнүгүнөн ушунчалык алыстап кеткендиктен, мурунку маанисин алыскы жана жакынкы тектеш тилдердеги лексикалык маалыматтарды пайдаланып жана салыштырып гана тактоого мүмкүн (11; 117). Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы кыргыздардын көөнө ишенимдери тууралуу сөз кылганда биз дал ошол жагдайды эстен чыгарбоого тийишпиз.

Ислам динин кабыл алганга чейин кыргыздардын диний ишенимдеринин системасында табияттын культу маанилүү орунду ээлегендиги маалым. 19-кылымдын экинчи жарымында жергебизге келген казак окумуштуусу Ч. Валиханов кыргыздардын өз сөзүндө алланын атын көп колдонорун, аны байыркы монголдор сыяктуу көктөңир (асман-кудай) деп аташарын жазып калтырган (8; 73). Ал бул маалыматы аркылуу теңирдин алла, кудай деген сөздөрдүн синоними катары колдонулушун көрсөткөн. Ал эми белгилүү этнограф С. М. Абрамзон асман культу байыркы түрк уруулары калыптанган Борбордук жана Чыгыш Азиянын дээрлик бүт аймагында таралганын тактоо менен теңирчиликтин «Аалам» түшүнүгү менен бирдей, окшош экендигин белгилейт (1; 307-308). Бул маалыматтар «Ак кеме» повестиндеги Момун абышканын айткандары менен толук дал келет: «- *Илгери-илгери, - деп айтып берчү таятасы,- кыргыздар Күнгө, Көккө сыйынып, көк асманды Теңир туткан. Көккө чокусу жетип турган улуу тоону Теңир-Тоо атап, анын күмүштөнгөн чокусун Хан-Теңир деп улук көргөн*» (4; 23). (Эсибизге байыркы эллиндердин кудайлары Грециядагы эң бийик тоодо – Олимпте жашагандыгы тууралуу миф келет). Эгемендик алгандан кийинки жылдарда Кыргызстанда теңирчилик идеясын көтөрүү аракети колго алынып, анын жактоочулары менен ислам динин туу туткандардын ортосунда кайым айтышуулар жүргөндүгү, анын азырга чейин уланып келе жаткандыгы белгилүү. Улуттук философиябыздын уңгусуна чалгын салган Чоюн Өмүралы уулу

Чокан Валихановдун оюн өркүндөтүп, «Эмесе Теңирчилик дегениң өзү эмне, анын дин ислам менен катышы кандай? Буга жоопту келечек берээр. Азырынча айтарым бул: Теңирчиликте текстте айтылгандай дин катары эмес, илим (учение), философия катары караган жөн чыгаар. .. Ошону менен бирге Теңирчилик Жер-Суу тайып, мазар баккан, арбак жолун өр тутуп, бакшы аркылуу Теңирге байланышкан, же эмкилер «пантеизм», «шаманизм», «анимизм», «тотемизм» өңдүү бөлөк-салак атап жүргөн түшүнүктөрдү бүт бир тактага жыйып, баарынан бийик, баарынан ыйык Теңир-Жолдун эркине жууруп багындырган. Ар бирине иерархиялуу ордун берип, Теңирге бой сунган керемет ыргакка алган. Бир сөз менен айтканда монотеизм мүнөзгө өскөн. Бу тууралуу башка эмес ар кудайына ар башка ат койгон байыркы гректердин: «алардын ысмы жок, бийик бир Кудайы бар» (безымянный бог высочайший) деп жазышканы да күбө. Демек, Теңир жана Алланын табияты жалпы» (12; 6-7) деген пикири менен ошол талаштарга чекит койду десек болот.

Дүйнөдөгү башка элдердей эле кыргыздарда да сөздүн сыйкыр күчүнө болгон ишенимдин жашаганын айтпай кетүүгө болбойт. Элдик салттарыбызда алкоонун, бата берүүнүн, кээде каргоонун көптөгөн түрлөрүнүн жашашын дал ошол сөзгө болгон мамиле менен түшүндүрүүгө болот. Алкоо же каргоо түгүл, жөнөкөй сөздүн өзү да адамга таасир эте ала тургандыгына болгон ишенимди дагы бир аз сүйлөшө туралы деген Танабайдын өтүнүчүнө жесир келин Бүбүжандын: «Кой, Танабай. Кантесиң. Өзүң эстүү адамсың. Сенсиз да **кулагым чуулдап**, араң жүрөм» (3; 63) деген жообунан байкайбыз. Башкача айтканда ал Танабай экөөнүн ортосундагы мамиленин байкалып калып, элдин сөз кылып жатканын, ушак таралып кеткенин кыйытып жатат. Азырга чейин кулак чуулдап же кызарып ысып чыкканда бирөөлөр сөз кылып жатат окшойт деп болжолдоп калышат. Байыркы мезгилдерден эле адамдар сөз күчү аркылуу адамдын жашоосуна оң же терс өзгөртүү киргизүүгө болот деп ишенишкен. Мындай милдет адегенде карапайым адамдардан өзгөчөлөнгөн сапатка, касиетке ээ инсандарга, тагыраак айтканда шаман-бакшыларга жүктөлсө, бара-бара жалпы элге жайылган деп болжоого мүмкүн. Азырга чейин батаны жашы улуу, элге сыйлуу адам бериши, ошондой эле

каргышы ката кетпеген кишилердин бар экендигине ишенүү ошол көөнө доорлордун калдыгы болушу толук ыктымал. Тилинде сөөлү бар адамдын көчүгүн көк ташка коюп алып каргашы эң коркунучтуу деп саналган (6; 113). Элдик ишенимде үч каргыш: ата-эненин каргышы, мусапырдын каргышы, жаны ачыган адамдын каргышы жаза кетпейт деп эсептелет. Буга Айтматовдун каармандары да ишенишет, ошол себептүү келинин кызындай көргөн Толгонай Алимандын көкбөрүчү чабан жигит менен кеткенин элестетип жатып, кыялында: *«Кош, чырагым! Кош, гүл сүйгөн келиним, кош маңдайыма сыйбаган чолпонум! Аман бол, багың ачылсын, этегиң көгөрсүн, аман бол, кайыр кош! Ай, жигит, баламды кор кылба! Каргайм, каргышым тиет!»* (3; 325) деп коштошсо, колхоздун үрөнүн уурдагандарды: *«Ылайым, кан төккөн элдин кусуру урсун силерди! Согуштун кусуру урсун сени, Жекшенкул! - Үшүнтүп жүрүп жаныңды баккандан көрө адам болуп дүйнөгө жаралбай эле койбойсуңбу! Субанкулум, Касымым ичкен сууну сен да булгап ичип жүргөн экенсиң да... Тү, сенин бетиңе!..»* (3; 307) деп каргайт. Каргыш айтылгандан кийин асманга чыңырып учуп, тоо-ташка тиет экен. Эгер каргалган адам күнөөсүз болсо, кайра каргаган адамдын өзүнө кайтып келет деген ишеним белгилүү.

Сөздүн күчүнө болгон ишеним тил илиминде табу, эвфемизм деп аталган көрүнүштөр менен да байланышкан. Анын мисалын «Кылым карытар бир күн» романынан кездештиребиз. Согуштан аман кайткан Эдигей аскерге кеткенде алты ай толгон чүрпөсүнүн чарчап калганын угат. Аялы Үкүбала шордуунун *«...көзүнүн жашы мончоктоп отуруп айткан сөзү бу болду: билерман деген кемпирлерден акыл сураса, алар балаңын кесели тергеп айтканда кызылча деген болот, опурталдуу кесел, баланы төө жүн жуурканга жылуу ороп, караңгы тамга карма да, муздак суудан бере бер, анан кудайдын айтканын көрөрсүң дептир»* (5; 59). Бул кандай кесел жана эмне үчүн анын аты тергелип жатат? Этнограф Т. Д. Баялиева кызылчаны чечектин бир түрү катары карайт: *«Кыргыздар чечекти кадырлуу карыя катары элестетишип, аны Коросон-ата деп аташкан. Алар бул оору «жети бир туугандан» турат деп эсептешкен: чечек, күлапса, ак боржок, уй шыбар, кызылча ж.б. Бул оору бир гана чечек чыккан үй-бүлөгө эмес, бүтүндөй*

айылга коркунуч туудурган. «Чечек» деген сөздү эч ким айта алган эмес. Анын ордуна кадырлап Коросон-ата, улуу тумоо деп атап, конок келиптир, олуям дешкен» (6; 104). Ал эми жазуучу, тилчи окумуштуу Б. Усубалиев: «Биздин ата-бабаларыбыз жогорку тергөө сөздөрүн чечек оорусун жайылтпоонун, анын көзүн жазгырып эптеп коргонуп калуу айла-амалынын бир жөлөгү катары карашкан. Эгер атынан атап койсок, аны ээси угуп калып, оору бүткүл айылга жайылып кетет деген ишеним жашаган жана бул тергөө сөздөрүнүн андан ары өмүр сүрүшүнө өбөлгө түзгөн» (15; 99) деп түшүндүрмө берген. Мындай маалыматтардан соң биздин жогоруда алдыга койгон суроолорубузга жооп табылды деп саноого болот.

Сөздүн күчү сыяктуу мистикалык мүнөзгө ээ болгон дагы бир көрүнүштүн катарына түш көрүүнү да кошууга болот. Адамдардын бардыгы тең уктагандыгы жана түш көргөндүгү үчүн түшкө байланышкан ишенимдердин өтө байыркы мезгилдерден жашап келгендиги, алардын дүйнөдөгү элдердин баарына тең тиешелүү экендиги шек туудурбайт. Түштүн табиятын билүүгө далалаттанган мурункулар аны анимизм же жан жөнүндөгү түшүнүк менен байланышта карашкан. Мындай түшүнүк элибизге да таандык. Кыргыздар жанды чымын түрүндө (чымын жан) элестетишкен. Ошол ишенимибиз боюнча адам уктап жатканда жан мурундан учуп чыгып, жер кыдырат имиш да, жандын көргөн жеринин, окуясынын баары түш болот экен (9; 347). Кыргыздардын отурган жеринде уктап калган баланы ойготпой, ордунан козгобой эле үстүнө тон жаап койгон адаты да ошондон: жан кайтып келгенде денени таппай калса, бала оорукчан болуп калат деп коркушкан. Хакастар баланын эртең менен чүчкүргөнүн кыдырып жүргөн жанынын кайтып келе жатышы менен түшүндүрүшөт (7; 197).

Кээде адамдын түшүндө көргөнү анын эсинде сакталып, кийин өңүндө болгон кандайдыр бир окуя менен дал келип калган учурлар да болгон. Бул адамдарды түшкө такай байкоо жүргүзүп, анын маанисин чечмелөөгө аракеттенүүгө түрткөн. Анын натыйжасында түш жоруу өнөрү жаралган. Бизге Байыркы Египетте, Грецияда, Римде түш жорууну кесип кылып, аны менен

тиричилик өткөргөн жрецтердин, оракулдардын катмары түзүлгөндүгү белгилүү болсо да, кыргыздарда андай кесипти тутунган адамдардын болгонун айта албайбыз. «Манаста» бай Жакыптын, «Сынган кылычта» Нүзүптүн көргөн түшүн эл чакырып жоруткан эпизоддору бар. Алар фольклордук же көркөм чыгарма экендиктерине карабай, бизди кыргыздар түштү жамаат аркылуу жорушкан деген ойго түртүп турушат. Мезгилдин өтүшү менен бул процеске ар кандай адам тартылып, же түш көргөндүн өзү эле өз түшүн жоруп калышы толук мүмкүн. Бул оюбузду «Гүлсарат» повестинен алынган мисал менен бекемдей кетели. Жайыттан катуу чарчап келген Танабайга «...Кайдагы жаман түштөр кирди: кайра баштан согушта жүргөнсүйт, же бир кушканада жүргөнсүйт. Тегереги бүт кан, колдору да кан. **Түштө кан көргөн жакшылык жышаан эмес** деп ойлоп да коет уйку-соонун ортосунда. Бир жерден колун жууп алсам дейт. Бирок дайынсыз бирөөлөр аны түрткүлөшөт, шылдыңдап күлүшөт, каткырышат, чаңырышат: «Танабай, колуңду кан менен жууп атасың, кан менен! Буерде суу жок, суу болбойт. Танабай, бу тегеректин баары кан! Ха-ха, хо-хо, хи-хи!..» (3; 97). Кара терге түшүргөн коркунучтуу түшүн Танабай уйкусунан ойгонбой туруп эле жамандыкка жоруйт, аны унутпай эстеп жүрөт, качан айылга барып келгенден кийин «...кабагы салаңдаган Танабай муңканып айтты: - **Менин түшүм келди.** - Эмне болду? - Чоронкунда айтууга оозум барбады. Гүлсары эми бизди издеп эч качан келбейт. Кылган ишин карабайсыңбы иттердин. Бычып салышыптыр» (3; 109). Гүлсарынын бычылышы Танабай жамандык деп алдын-ала жоруп, коркуп, күтүп жүргөн түштүн туш келиши болду. Ошол себептүү кыргыздарда «Түштүн башы чарадай, моюну кылдай» деп айтылат, бул аркылуу түштү кандай жоруса, ошол жакка ооп кете берет деген ишеним билдирилет. Мындан улам кокус начар же мааниси белгисиз түш кирип калса, аны жакшылык тарапка буруп жоруп кое берген. Дегеле түш бир айткандан, бир жоругандан бузулат деп саналат. Хакастар түштү чоочун адамга айтса күчүн жоготот деп ишенишет (7; 21). Бурууга мүмкүн болбогон, жалпы элге жамандыктын белгиси катары сиңип калган түш кокусунан кирип калган учурларда таң азандан туруп, түшүн сууга барып

айткан же бир ууч буудайга айтып, тоокторго чачып жиберип, келчү кырсыкты чачыратып, күчүн кетирчү ырымдарды аткарышкан.

Кыргыздарда түштү жорууну кесип кылгандар кезикпеген менен сейрек болсо да төлгөчүлөр болгонун белгилей кетүү керек. С. М. Абрамзон башка буюмдар менен кошо антропология жана этнография музейинде сакталып турган атайын баштыкчага салынган кырк бир төлгө ташты сүрөттөп жазуу менен аталган буюмдар казактарда, кыргыздарда жана каракалпактарда исламга чейинки диний ишенимдердин сакталып калганын күбөлөндүрөт деген жыйынтык чыгарып, ошол эле учурда аталган элдердин өтө байыркы мезгилдерде эле пайда болгон төлгө тартуу ыкмалары тиешелүү адабияттарда жазылып, сакталып калбаганын өкүнүү менен белгилеген (2; 65-66). Ошол эле эмгегинде ал казактарда койдун корголу менен төлгө салуу көп учурагандыктан, кумалакшы деп атап коюша турганын да көрсөткөн. Мындай сейрек өнөрдөн Айтматовдун романынын баш каарманы да кур эмес: *«Уламыш-жомоктору байыганда Эдигей төлгө тарта кетчү. Кырк бир коргол ташты дайыма жанына сала жүрөт. Илгертен калган ырымды колдонуп, таштарга тооп кылып, ачык айтып, ак сүйлө деп өз алдынча күбүрөп, Абуталип кайда экен, жолу ачык бекен – жабык бекен, аны айт деп, бешенеси жарык бекен – бүркөө бекен, муну айт деп, көңүлү кирдүү бекен – таза бекен, ушуну айт деп, төлгө тарта кетет. Балдар тегеректеп, таштардын экиден, бирден орду-ордун таап жатканына сыйкырданып карап турушат...»* (5; 206). Белгилүү окумуштуу, этнограф С. А. Токарев төлгө тартууну мантикалык ырымдардын катарына кошуп, бирок анын магиядан (сыйкырдан) айырмачылыгы – сырткы дүйнөдө кандайдыр бир өзгөртүүнү, көрүнүштү жаратууга аракеттенбейт, ал билүүнү гана каалайт, адатта төлгөнүн максаты – адам табигый жол менен билүүгө мүмкүн болбогон, же кур дегенде дал ошол шартта табигый жол менен биле албаган нерсени билүү деп таамай белгилеп көрсөткөн (14; 416-417). Адамдын жеке турмушу үчүн өтө маанилүү болгон окуяны, кубулушту күткөндө, анын дал ушундай табияттан сырт күчтөргө оңой ишенип кете тургандыгы белгилүү. Мындай абалга

кабылган Эдигейдин төлгө тартуусу, андай өнөргө ээ эмес айтматовдук дагы бир каармандын аракети окурмандарда айыптаган же шылдыңдуу караган мамилени жаратпайт: «*Көрсө Инкамал-апай райборборго бир чоң төлгөчүгө барып келиптир. Ал эч качан калп айтпаган, бирөөнүн кубанычына өзүнүкүндөй кубанган, тарткан төлгөсүнө акы сурабаган ак пейил төлгөчү имиш. Инкамал-апайдын согуштагы уулуна үч кайтара төлгө тартып, аман-эсендигин айтыптыр, колго түшкөн жок, жарадар болгон жок, бир чоң милдет мойнуна жүктөлүп, ошол себептүү кат жаза албай жүрүптүр, милдетин аткарган соң кат артынан кат жазат дептир...*» (4; 174). Мындай кабарды уккан Инкамал-апай жүзү жаркып, кубанып кайтат. Төлгө тартуу өнөрү бүгүнкү күнгө чейин уланып келе жатканын, алардын кызматына кайрылган адамдарга төлгөчүлөр дээрлик кардардын көңүлүнө ылайык келе турган гана маалыматты билдире тургандыгы жалпыга белгилүү болсо дагы, согуштагы эр уулдарынан кабатыр болгон элди жакшы кабары менен кубантып, дем берген төлгөчүнүн ак пейилдиги шексиз.

Илим-билими, маданияты өнүккөн дүйнөдөгү элдерде алда качан колго алынган, З. Фрейд, К. Г. Юнг, Э. Фромм сыяктуу дүйнөгө таанылган аалымдардын фундаменталдуу эмгектери жарык көргөнүн, бул багытта изилдөөлөр дагы да жүрүп жатканын эске алып, биз өзүбүз жогоруда белгилей кеткендей, С. М. Абрамзондун оюна кошулуу менен, кыргыздардын түш жоруу, төлгө салуу сыяктуу байыркы доорлордон бери келе жаткан өнөрү, искусствосу дагы деле изилдөөчүлөрдүн бутасына илинбей келе жатканын өкүнүү менен белгилегибиз келет.

Айтматовдун чыгармаларындагы «*Эски салтты кое бербей, атам өзү чапкан алты канат боз үйдү ар жылы жаз чыгаары менен короого тигип, арча түтөтүп кут сактап*, бизди баарыбызды тектүү, катуу тарбияда өстүрүп, башынан эки үйдү бийлеп көнгөн апам үй-бүлө анын айтканы менен болуш керек» (3; 201); «*Көктөн кут түшкөндөй эле болду а күнү балага*» (4; 12); «*Алагар көздөрү түндүктөн түшкөн куттай* балбылдайт» (4; 80) деген сүйлөмдөрдө да кыргыздардын байыркы ишениминин бири болгон кут түшүнүгү камтылган. Бул жөнүндө биз пайдаланган адабияттарда аздыр-көптүр

маалыматтар берилгендиктен (1; 327-328; 8; 45-46), ага атайын токтолуп отурууну туура тапкан жокпуз. Бирок кызыгуусу арткандар үчүн казак окумуштуусу Н. Шаханованын этнография жаатындагы кызыктуу эмгегин (Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки). – Алматы: Казакстан, 1998. -184 с.) сунуштоо менен анда кут түшүнүгү бир кыйла кеңири каралгандыгын белгилей кетмекчибиз.

Көөнө ишенимдер жөнүндөгү сөзүбүздү улантып жатып, чыгармалардан алынган мындан ары жагындагы мисалдарыбыздын өтө эле көлөмдүү экендиги үчүн алдын ала кечирим суроо менен анын себеби окуй келгенде түшүнүктүү болоттур деген үмүттөбүз. «Гүлсарат» повестинде: *«Айрыкча жакага түшүп келатканда эгин талаасында иштеп жүргөн топ келин жолукса, аларды алыстан көрө сала Танабай ээр үстүндө боюн түзөп, үзөнгүнү чирене тээп, чалкалай отурат да, тизгинди бошотот. Ээсинин кыймылын Гүлсары да сезе коет, арылдап жоргосун күүлөп жиберет. Жалы желге сапырылып, куйругу чубалжый илээшип, анда-санда кошкуруп кулак тикчийте коюп, жүрүп берет Гүлсары, мемиреген эгин талаасынын үстүнөн дүпө-дүп дүбүрт чыгат. Убат жолдо келаткан ак, кызыл жоолукчан келиндер жарыла берип, эки бетте белден чыгып көйкөлүп турган буудайга кире качат, чурулдап токтой калып, жалт карашат. Жорго зуу этип өтө бергенде келиндердин жүздөрү, күлмүңдөгөн көздөрү, аппак акак тиштери көз алдынан учуп өтөт.*

– Ай, жылкычы жигит, токто! – деп арт жагынан шаңкылдаган күлкү чыгат.

– Байка, бир күнү колго түшүп калсаң оңбойсуң!

Кээде каршы келип калганда келиндер кол кармашып, жол бербей тегеректеп, кармап алган күндөрү да болгон. Оюнсак келиндердин тамашасына даба барбы. Танабайды аттан оодара тартып, шакылыктап туш-туштан тытмалашып, камчысын колдон жулуп кетишет.

– Айт жаның барында, бизге качан кымыз апкелесиң?– деп кысымга алышат. – Биз быякта керели кечке талаада иштеп, таңдайыбыз так катып жүрсөк, сен жорго минип чалкалайсың ээ!

- Ой, силерди кой деген ким бир? Жылкычы болуп алгыла. Бирок өзүңөр жарабайсыңар. Байыңарга айткыла, жылкы багам десе жашыраак токол алсын. Болбосо силер бу түрүңөр менен тоодо тоңуп өлөсүңөр.

- Апей, муну карасаң! - деп анда келиндер жабыла келип, жулмалап жиберешет» (3; 58-59) деген эпизод бар. Дал ушуга эле окшош көрүнүш «Саманчынын жолу» повестинде да кайталанат: «Өзгөчө, орокчулардын арасы кызык болор эле, анда көбүнчө жаштар, кыз-келиндер эмеспи. Тамаша ошолордо. МТСтан сыйлыкка алган велосипедин минип, эртең менен Касым комбайнын көздөй кетип бара жатат эле, бир топ өктөм келиндер аны жолдон кармап алышты. «Сен эмне үчүн велосипедиңен түшө калып бизге салам бербейсиң? Сен көпкөн экенсиң! Орокчуларды көзгө илбей калган экенсиң» - дешип, Касымды туш-тушунан жаалашып, аны Алиманга жүгүнтүшсө болобу. Касым аны менен гана кутулган жок. «Кулдугум бар! Кулдугум бар!» - дегенине болбой, сен эми бизди велосипедиңе өңөрүп, тигил орустун кыздарындай алып жүргүн дешип, бирин-бири велосипедге көтөрө мингизишип, артынан кыйкырык, сүрөөн менен кошо жүгүрүшүп, Касымды аябай убара кылышты. Анда да велосипедде жөн отурушпай ойдолошуп: «Кокуй, апамдын баласы, өлдүм эле өлдүм, жыгылдым, кокуй!» - дешсе, беркилери кыраан катып: «Өлсөң өл, өлсөң да мойнунан кучактай жыгыл!» - дешип, талааны жаңырта күлүшөт. Ошентип отуруп Касымдын шайын кетиришти. Ал өзү да күлкүгө мас болуп, эми болду го,- деп улам бирин өңөрүп келсе, анда дагы бирөө жагалдана асылып: «И, менин элден эмнем кем экен? Мурдум бучук, көзүм кыйшык бекен?» - дешип кыйнашат» (3; 265). Бир караганда, эч өзгөчөлүгү жок, согушка чейинки же согуш бүткөндөн кийинки тынч турмуштун кадыресе көрүнүшү, эриккен келиндердин жөнөкөй тамашасы сыяктуу көрүнөт. Келиндердин бир аз чектен чыга түшкөн тамашасын эске албаганда, баары эле жайындагыдай туюлат. Бирок мындай ачык-айрымдык кыргыз кыз-келиндери үчүн мүнөздүү эле эмеспи... Бул мисалдардын көөнө ишенимдерге кандай тиешеси болушу мүмкүн?

Алгачкы коом тарыхы боюнча көптөгөн эмгектердин автору, белгилүү окумуштуу профессор Ю. И. Семенов өзүнүн «Адамзат тарыхынын башталышында» аттуу китебинде адам

коомунун, уруу түзүлүшүнүн аяктоо этабында аңчылыкка чыгаар алдында жана аң уулоо мезгилинде жол болбой калбасын үчүн жыныстык катнашка тыюу (охотничьи половые табу) салынганын, бул бир күндөн бир нече айларга чейин созулганын, тыюуну бузгандар катуу жазага тартылышканын белгилейт. Мындай тыюу адамдар алектенген балыкчылык, малчылык, дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, соода, согуш сыяктуу башка ишмердүүлүккө да таралышын айтпай кетүүгө болбойт. Бирок мындай тыюу бир уруунун мүчөлөрүнө гана таандык болгон да, башка уруулар аны аткарууга милдеттүү болбогон. Ошол себептүү тыюу салынган учурда эркектер башка уруунун аялдарына, тескерисинче, аялдар эркектерине кол сала беришкен. Эркектерден айырмаланып, аялдар саны көп болгондо, анан жакшы уюшушканда гана ийгиликке жете алышкан. Муну профессор Ю. И. Семенов «**оргиялык кол салуу**» (оргиастическое нападение) деп атайт. Оргиялык кол салуу ритуалдашып, ага болгон муктаждык жоголгондон кийин да салт катары жашап кала берген. Б. Малиновский (англиялык социалдык антропологиянын (этнологиянын) көрүнүктүү өкүлү, Польшада туулуп, өскөн – М. А.) Меланезиядагы Тробриан аралдарынан **йауса** деп аталган салтты жолуктурган. Бул аралдарда огороддогу отоо чөптү тазалоого айылдын бүт аялдары катышкан эреже болгон. Киривина аралынын түштүгүндө жана Вакута аралында чөп отоого катышып жаткан аялдар өз айылынан болбогон ар кандай эркекке кол салууга акылуу болушкан. Эркекти көргөн аялдар кийимдерин чечип ыргытып, жылаңач бойдон асылышып, зордуктоого чейин барган. Йауса адаты огородду көптөп отоо мезгилинде гана болгон. Бул мисал жалгыз эмес. Түндүк Ирандын айрым урууларында аялдар талаада чогуу иштеп жатканда чоочун эркек акы төлөмөйүн алардын жанынан өтүп кете алган эмес. Антпей койгон киши йауса салтындагыдай абалга кабылган (13; 266-268). Мындай салттар менен ырым-жырымдар Азия, Африка, Америка, Австралия жана Океанияны айтпаганда да, Европанын көптөгөн элдеринде бар экендиги катталган.

Жогоруда айтылгандардан улам биз Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынан алынган мисалдарды оргиялык кол салуунун, йаусанын саркындысы катары карагыбыз келет. Анын бардык белгилери – буга жалаң аялдардын гана катышып жаткандыгы, эгин талаасында аткарылгандыгы, келиндердин эркектерден акы доолашкандыгы (кымыз алып келүүнү, велосипедге өңөрүп ойнотууну талап кылуу), айтылган сөздөрдүн («жашыраак токол алсын», «мойнуна асылып жыгыл»), ошондой эле келиндердин тытмалап, асылышынын эротикалык мүнөзгө ээ экендиги дал келет. Биз бул далилдерибиз аркылуу кыргыз кыз-келиндерин шылдыңдап же кемсинтүүнү максат кылбайбыз, алар адамзаттын алгачкы коомунан бери келаткан ырымды жасап жатышканын өздөрү дагы сезишпегенинен шегибиз жок. Ал тургай автордун өзү да аңдабай туруп эле, бала кезинде далай күбө болгон көрүнүштү сүрөттөсө керек. Муну кыргыз элинин байыркы элдерден экенинин белгиси катары гана кароо туура болчудай.

Ушул жерден бул саптардын авторунун өзүнүн да бала кезден көрүп, билип чоңойгон бир салт тууралуу сөз кылуунун удулу келип турат. Түштүк жергесинде жашаган кыргыздарда килем согуу өнөрү азырга чейин (айрыкча ичкилик урууларында) уланып келүүдө. Андай килемди *кол килем* деп атап коюшат. Адатта килемди кыздар, жаш келиндер токушат да, килем согулуп жаткан жерге ошол үйдөгүлөрдү эске албаганда башка эркектер көп жолой беришпейт. Бирок кээде айылдын бойдок жигиттери кандайдыр бир нерсени шылтоолоп, килем соккондордун жанына келип, алаксытып отуруп калышат. Андай учурда токуучулар байкатпай туруп килем согулуп жаткан жиптерден муунактап байланган чачыны (бапикти) жасап, жигиттин колуна салышат. Бул салт **учук салуу** деп аталат. «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» бул **учук илүү** деп аталып, ага «көбүнчө иш кылып жаткан аялдар эркектердин кийимине жип сайып илип койгондо ошол эркек тарабынан берилүүчү белек» (10; 1266) деген анча так эмес түшүндүрмө берилген. Учук алган жигит сөзсүз түрдө өзүнүн мүмкүнчүлүгүнө жараша белек-бечкектерди, таттууларды алып келип берүүгө милдеттүү болот, аны аткармайынча кыз-

келиндердин жанына келе албайт. Биздин оюбузча, учук салуу салты да йаусанын бир аз өзгөртүлүп калган калдыгы болушу ыктымал.

Жыйынтыктап айтканда, залкар жазуучунун чыгармаларынан элибиздин исламга чейинки көөнө ишенимдеринин белгилерин, кыргыздарда болгон диндин бардык баштапкы формаларынын изин, калдыгын табууга болот. Макалабыздын башында белгилей кеткендей, алардын өзү эмес, көп учурларда аталыштары гана жеткен. Мунун өзү да Айтматовдун маектеринин биринде айткан «Асманда көк түбөлүктүү, жерде сөз түбөлүктүү» деген пикиринин тууралыгын тастыктап турат.

Адабияттар:

1. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф.: Кыргызстан, 1990.
2. Абрамзон С. М. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков / Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана (сборник музея антропологии и этнографии). Вып. XXXIV. – Л.: Наука, 1978.
3. Айтматов Ч. 3 томдон турган чыгармалар. – Ф.: Кыргызстан, 1-т. 1982.
4. Айтматов Ч. 3 томдон турган чыгармалар. – Ф.: Кыргызстан, 2-т. 1982.
5. Айтматов Ч. 3 томдон турган чыгармалар. – Ф.: Кыргызстан, 3-т. 1983.
6. Баялиева Т. Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Ф.: Илим, 1972.
7. Бутанаев В. Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. – Абакан, 1999.
8. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том II. 1985.
9. Карасаев Х. Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
10. Кыргыз тилинин сөздүгү. – Б.: «AVRASYA JAYINCILIK», 2010.
11. Орузбаева Б. О. О терминологии по доисламским верованиям киргизов / Важнейшие проблемы кыргызского языкознания. Сборник статей / НАН Кыргызской Республики. – Бишкек: Илим, 1995.

12. Өмүралиев Ч. Теңирчилик (Улуттук философиянын уңгусуна чалгын). – Б.: КРОН, 1994.
13. Семенов Ю. И. На заре человеческой истории. – М.: Мысль, 1989.
14. Токарев С. А. Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990.
15. Усубалиев Б. Эвфемизм жөнүндө / Кыргыз филологиясы жана филологдору. – Б.: 2007.